

Олена Лопата,
мол. наук. співроб. НБУВ

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ ЧИТАЧА: СУТНІСТЬ ТА МЕТОДИКА (20-ті роки ХХ ст.)

У статті розглянуто основні аспекти формування теоретико-методологічних та практико-організаційних засад у вивченні читачів та читання у 20-ті роки ХХ ст., здобутки Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників, діяльність Українського наукового інституту книгознавства. Викладаються точки зору й методики вивчення «груп» читачів, інформаційних потреб та бібліотечної практики провідних спеціалістів і авторитетів книгознавчої справи на зазначеному етапі.

Ключові слова: документ, періодичне видання, журнал, часопис, читач, читання, «читачівство», інформаційні потреби.

Одним з головним засобів розвитку особистості, її інтелекту, культури, світосприйняття, здобуття і поглиблення загальноосвітніх і фахових знань, комунікативної компетентності та самоосвіти є читання. Воно, у свою чергу, є відображенням соціального і емоційного стану суспільства, його ціннісних орієнтирів та громадянсько-духовних пріоритетів, адже «бібліотека своєю книжкою бере безпосередню участь у творенні науки й культури...» [1, с. 93–94].

У середині 20-х рр. минулого сторіччя відомий український вчений, досвідчений викладач, культурний та громадський діяч, Д. Балака стверджував, що завдання бібліотекарів і видавництва ... полягає не тільки в тому, щоби показати читачеві, яке місце займає книга, яку пропонують читачеві в загальній системі даного предмету, але й дати також фактичну можливість підійти до цієї системи відповідно до інтересів і запитів читача [4, с. 6]. Величезну роль у комплектуванні фондів, на думку науковця, відіграє суб'єктивний фактор – поповнення, розподіл, типологія і класифікація книг багато в чому залежать від «освіченості та письменності» самих бібліотечних працівників, від широти їх поглядів і індивідуальних «преференцій». Від самого бажання і спроможності донести необхідну читачеві інформацію.

«Зріст бібліографічної науки, – наголошував Д. Балака, – безумовно

викликає необхідність класифікації друків «за читачем»... все більше і більше зростає бажання ... вивчити проблему читача, поєднати проблему читача, автора і книги разом і розглядати бібліографію в новому, поширеному тлумаченні, де має місце не лише книга, опис книги, статистика книжкової продукції за відділами тої або іншої системи знань, але й автор і читач» [4, с. 11].

Вивчаючи читачів, їх запити та уподобання, ми в значній мірі простежуємо і соціально-економічні, політичні, наукові та культурно-творчі процеси в державі. Як зазначав ще сто років тому ушавлений російський бібліограф М. Рубакін, нічого так не характеризує ступінь соціального розвитку, ступінь соціальної культури, як рівень читаючої публіки на даний момент. «Рівень же читацького розвитку, передусім, відображується в умінні обирати книги...» [22, с. 82]. При цьому спрацьовує зворотній зв'язок: аналіз процесів, які відбуваються в державі, дозволяє глибше зрозуміти особистість читача та його потреби. Осмислення цих взаємовідношень дає змогу спрогнозувати певні напрями руху суспільства та розвитку освітянських, соціально-культурних та інформаційних установ, чільне місце серед яких посідають і книгозбірні.

Метою даного розгляду є узагальнення спроб дослідження інформаційних потреб читача в контексті бібліотечної практики 20-х років ХХ ст. в їх сутності, структурі, формах, конкретно-історичному функціонуванні та відповідному створенні теоретичних засад «вивчення читачів та читання» («читачезнавства») як окремої галузі у вітчизняному бібліотекознавстві.

Слід зауважити, що у 20-ті роки ХХ сторіччя вітчизняне бібліотекознавство (під яким до 1991 р. ми будемо розуміти не тільки українських авторів, а й ту науково-практичну традицію, яка конституювалась в межах Росії та ін. республік Радянського Союзу) розбудовувалось під впливом докорінного зламу в житті суспільства після Жовтневої революції. Бібліотечна дійсність зазнала кардинальних змін, і колишні теоретичні переконання припинили їй відповідати. Динаміка нових суджень знаходилась в межах: від повного заперечення до спроб пристосувати їх до ситуації, що змінилась. Зросла кількість бібліотечних працівників, змінився їх склад та ставлення до галузевої науки, що почало бути більш прагматичним. Бібліотекознавству доводилося шукати нові форми взаємодії з практичною роботою та активніше опанувати соціальні аспекти свого статусу. Не менш гострими були і проблеми ідеологічного плану: тотальне затвердження комуністичного світогляду безпосередньо впливало на розвиток бібліотечної науки та практики. Висловлювання

В. І. Леніна (а пізніше Н. К. Крупської) сприймалися фахівцями не тільки як настанови, але й як беззаперечні правила професійної діяльності та вихідні принципи наукових досліджень.

Концепції, що по-суті, викреслювали весь попередній досвід, підтримувались багатьма спеціалістами. На початку 20-х років минулого сторіччя, видатний російський бібліограф (ще дореволюційного гатунку) Л. Б. Хавкіна неодноразово підкреслювала, що «до цього часу ми своєї бібліотечної науки не мали» і слід закласти основи «російської школи бібліотекознавства» [28, с. 6; 30, с. 6]. На перше місце вона ставила завдання узагальнення національного досвіду, не відкидати необхідність застосування досягнень зарубіжної наукової думки, які поряд із «всєбічним вивченням наших бібліотек і їх особливостей», авторка зважала «ключовою ланкою» в будівництві галузевої науки.

Однак, цілковите заперечення, що пояснюється загальними обставинами перших післяреволюційних років, не характеризує всієї діалектики розвитку бібліотечної справи в 20-ті роки минулого сторіччя. Бібліотекознавство як самостійна наукова дисципліна, її структура, предмет, об'єкт формувалися в гострих теоретичних дискусіях між представниками книгознавчої, психологічної та педагогічної течій. Значний внесок у цю справу зроблено представниками київської, харківської, петербурзької та одеської бібліотечних шкіл. У працях українських вчених: Х. Алчевської, Д. Балики, В. Іванушкіна, Ю. Меженка, М. Сагарди, Н. Фрідьєвої, М. Ясинського та російських дослідників – В. Невського, Євг. Хлебцевича, Я. Шафіра, М. Куфаєва, А. Віленкіна, Р. Кибріка, О. Покровського розглядались як загальні теоретичні проблеми (термінологія, типологія бібліотек, класифікація читачів) так і методи вивчення читача та читання.

Відсутність у ті роки єдиного погляду на об'єкт і предмет дослідження призводила до того, що, розробляючи методикку бібліотекознавчих розвідок, різні автори висували розбіжні методи, здебільшого, надаючи перевагу якомусь одному з них. Наприклад, М. М. Лісовский виходячи з тих міркувань, що предметом бібліотекознавства є всі види роботи з книгою та за допомогою книг, вважав основними методами – бібліографічний або статистично-бібліографічний [14; 15]. М. М. Куфаєв зводив вивчення бібліотечної практики до історичного методу, а статистичний пропонував використовувати для порівнянь і аналогій [12; 13]. У фаховій літературі того періоду неодноразово підкреслювалася необхідність економічного аналізу діяльності бібліотеки. На важливе значення цього «методу» вказували А. Я. Віленкин [7], Р. С. Кибрік [11], В. А. Невський [18; 19].

Різні точки зору не сприяли чіткості визначення «предмета» і «об'єкта» дослідження. Так, книгознавці і бібліографи вважали об'єктом бібліотекознавства книгу (друковане видання), а предметом – бібліотечну практику, як засіб використання книги (друку). Для представників історичної та педагогічної течій об'єктом був читач, а предметом вивчення – читачі та виховний вплив на них книг і бібліотеки. Тобто, визначення «об'єкта» і «предмета» відбувалося з позицій знань про читача та його інтереси. У наукових розвідках 20-х років дані поняття фактично не були розмежовані, здебільшого використовувались узагальнені формулювання типу: «книгознавство вивчає книгу», «бібліотекознавство вивчає читача, його інтереси та запити».

Разом з тим виникло питання про необхідність наукового підходу в вивченні «читача та читання». Значний обсяг матеріалів, зібраних у кінці XIX – перших десятиліттях XX ст., особливо після Жовтневої революції 1917 р. (К. Алчевська, Янжул, М. О. Рубакин, І. В. Владиславлев), вимагав узагальнення та систематизації, що в свою чергу, спонукало до розробки новочасних досліджень, які досить активно проводились в 20-ті роки [4, с. 5]. Постає необхідність переходу від простого розгляду читацьких інтересів різних груп до формування цілісного підходу у вивченні читацького процесу. «В багатьох часописах, в каталогах видавництва, в газетній рекламі все частіше й частіше мають на увазі не взагалі «читача», а певні кола читачів», – зазначав Д. Балака в 1927 р. [4, с. 5].

Як неодноразово підкреслювали видатні українські науковці, фундатори вітчизняного бібліотекознавства Ю. Меженко та В. Іванушкін, одна з головних проблем будь-якого дослідження – це методологія [16; 17; 10]. Аналіз численних публікацій з даної проблематики дозволяє стверджувати, що у 20-ті рр. минулого сторіччя, методи бібліотекознавчих досліджень розроблялися, в основному, у двох напрямках: методи аналізу бібліотечної практики й методи вивчення читачів і їхніх інформаційних потреб. При цьому методи вивчення читачів, як традиційно більш опрацьовані у вітчизняному бібліотекознавстві, впливали і на розробку методів дослідження бібліотечної дійсності [6, с. 95].

У бібліотекознавчій літературі тих років неодноразово наголошувалось на чинності методів, що застосовуються при вивченні читацьких інтересів, для аналізу питань практичної діяльності бібліотек. У 1924 р. Н. Я. Фрідьєва запропонувала використовувати метод вивчення ефективності окремих форм роботи бібліотеки на основі обліку попиту читачів. Бібліотекознавець стверджувала, що запити читачів – це тема, що завжди жваво цікавила не тільки вузько-бібліотечні кола, але й викликала широкий загальний

резонанс, адже читацькі угруповання, читацькі інтереси дають можливість розпізнати характер настроїв різних соціальних груп та розкрити їх психологічні нахили, які нерідко проходять в ледь помітних формах [25, с. 50].

Досліджуючи користувацькі інтереси в 1924–1925 рр., 1926–1927 рр. (відвідувачів міських бібліотек), Н. Фрідьєва виділила «характерні групи» з урахуванням мотивів читання [25; 26]. Дослідниця визначила п'ять категорій читачів. На нашу думку, такі «групи» були показові для більшості книгозбірень того часу.

У статті «Современные запросы городского читателя и активность библиотеки» авторка наводить результати «дослідів» декількох київських книгозбірень та констатує, що головну масу дорослого складу читачів міських бібліотек становлять учні вищих і спеціальних навчальних закладів (Перша група). За чисельністю ця категорія – до 60 % і більше відвідувачів. По соціальному складу вона дуже різноманітна. Тут є й селяни, і робітники, і інтелігенти, і міське міщанство. Ця група читає майже винятково книги наукових відділів. Студіювання для заліку – ось переважно читання учнівської молоді. У цій же категорії вона виділяє два типи користувачів: одні читали лише з метою складання іспитів, інші не обмежувались опрацюванням навчальної літератури, а намагались поглибити і закріпити отримані знання за допомогою додаткових джерел. Цю підгрупу читачів дослідниця називає «цінним скарбом» для бібліотекарів [25, с. 52]. Основна мета їхнього читання – розширення світогляду. Тобто, тут мотивом виступає, на думку авторки, як обов'язок, так і інтерес. Бібліотечні працівники вважали таких читачів «найактивнішою частиною» відвідувачів книгозбірень.

Другу групу активних користувачів становили представники робітничої молоді віком від 15 до 20 років, яких у бібліотеках нараховувалося 15–20 %. Їх вирізняв активний попит на художню й науково-політичну літературу, популярні видання з питань природознавства. Н. Фрідьєва підкреслювала, що це – «читач зростаючий і кількісно, і якісно, якщо вчасно підхоплюється бібліотекою, це активний читач, який піде шляхом самоосвіти... Це – в майбутньому – головний читач наших робітничих бібліотек» [25, с. 52–53].

До третьої групи належать представники висококваліфікованої інтелігенції, які знайшли своє місце в умовах становлення та зміцнення радянської влади. Вони звертались до послуг закладу з метою пошуку книг, необхідних для фахової діяльності, або цікавилися новими надходженнями до бібліотеки. Як правило, фонди районної книгозбірні задовольнити попит цієї читацької категорії не могли.

Більш типовими читачами для районних бібліотек були читачі-інтелігенти, які не змогли адаптуватися до нових політичних і економічних реалій (Четверта група). Вони шукали в читанні порятуюнок від складних життєвих ситуацій. Представників четвертої групи приваблювала класична література, позбавлена соціальних конфліктів (Лондон, Гамсун та ін.).

До п'ятої групи читачів Н. Фрідьева зараховувала «буржуазних напівінтелегентів та міщан» – «обивателів», які не брали участь у соціальному житті та вороже ставилися до нової влади. Інтереси їх обмежувалися читанням художніх творів, виданих ще в дореволюційні роки та літератури містичного змісту. Таких читачів бібліограф називає «книжними гіснами» та ін. [25, с. 53].

Висновки, які зробила авторка у даній статті (на жаль, не позбавлені ідеологічного забарвлення відповідно вимогам того часу), мають досить корисні й конкретні поради щодо залучення різних груп населення до читання, цінний фактичний матеріал відносно читацького попиту в зазначений період та реальні рекомендації стосовно популяризації нових надходжень з урахуванням психологічних характеристик читачів.

Стаття П. Гурова (опублікована у квітні-травні 1924 р. у часописі «Красный Библиотекарь») є результатом анкетування, котре було проведене в армавірських бібліотеках та серед учнів старшого класу тутешніх шкіл і партшкіл у березні – квітні 1923 року. Автор аналізує читачів місцевих бібліотек та їх основні користувацькі запити у зв'язку з наступними ознаками: соціальним статусом, віком, освітою, статтю. Характерно, що чоловіки у той час склали 77,5 % відвідувачів книгозбірень, а жінки лише – 22,5 % [8, с. 109–120].

У цей же період вийшла друком стаття Євг. Хлебцевича «К вопросу о читательских интересах масс», у якій розглянуто «характер масового читання» службовців Червоної армії. Тематичний аналіз здійснювався на основі даних читацьких формулярів щодо змісту запити з подальшою систематизацією показників за наступними рубриками: загальний відділ; філософія; релігія; суспільні знання; мовознавство; точні науки; практичні знання; сільське господарство; образотворчі мистецтва; література; історія; географія; військова справа.

Дослідник встановлює «переважаючий» інтерес червоноармійців до белетристики (43,2 % від загального числа запитів) та суспільних знань (20,0 %). Євг. Хлебцевич вирізняє два основних типи читачів: перший, у якого книга пробуджує інтерес до питання, що окреслене в ній і яке пов'язане з нею, другий тип характеризується тим, що опрацьована ним книга є лише поштовхом до пробудження визначального суб'єктивного

читацького інтересу [31, с. 120]. Дане дослідження було виконано за допомогою декількох методів: анкетного, розгляду читацьких формулярів й безпосереднього спостереження.

Одностайності щодо застосування окремих прийомів та способів бібліотекознавчих досліджень на поч. 20-х років не було. Певні з них викликали дискусії та суперечки стосовно доцільності їх використання. Зокрема, суперечки викликав анкетний метод. Деякі науковці взагалі заперечували анкету як засіб вивчення читацьких інтересів. Наприклад, Я. М. Шафір стверджував, що цей метод дає надто мало, і пропонував замінити його усними опитуваннями окремих читачів [33, с. 2–3]. Дослідник вважав, що необхідно «з'ясувати за бесідою, які питання цікавили і цікавлять читача. Кожну відповідь слід перевірити контрольним запитанням. Зіставити відповіді з даними читацької біографії. Твердо засвоїти, що відповіді на подібного роду питання, в значній своїй мірі, випадкові». Дані ж читацької біографії, на думку Я. Шафіра, «це об'єктивний матеріал, що дозволяє зробити висновки про користувацький інтерес. Більш того, у деяких читачів при ретельному вивченні ми дістаємо можливість ознайомитися з еволюцією інтересів» [33, с. 3]. (Посилання на такі «опитування» були дуже популярними в другій половині 30-х рр. і тривали аж до кін. 50-х рр. ХХ сторіччя).

До 20-х рр. минулого сторіччя відносяться і перші спроби обґрунтування «експерименту» як наукового методу в дослідженні бібліотечної практики, які містилися в роботах Д. А. Балики та А. Охлябіної. Лунали заклики до «дослідного бібліотекознавства». Так, А. Охлябіна пропонувала використовувати рукописний часопис як один з основних методів бібліотечної роботи та виявлення запитів читача (що, на наш погляд, вельми сумнівно) [21]. Д. А. Балика вказував, що для розвитку бібліотекознавства як науки потрібна робота не одного, а десятків дослідників, робота «в особливих умовах експериментального бібліотекознавства» [3, с. 29].

Досить критично ставились науковці і до такого методу, як аналіз читацьких і книжкових формулярів. Наприклад, Б. Борович, – завідувач відділу Харківської громадської бібліотеки (згодом ХДНБ ім. В. Г. Короленка) – вважав, що вивчення читацьких замовлень не може використовуватись як надійний показник читацьких інтересів тому, що в них відображається тільки реальна книговидача без урахування запитів на відсутню у фондах книгозбірні літературу [27, с. 97]. (Такі судження є досить актуальними і в сучасних умовах: як показує практика, аналіз читацьких вимог доцільно проводити разом з анкетуванням та опитуванням

користувачів, так як саме таким чином ймовірно довідатися про новітні користувацькі запити та потреби.) Аналогічної думки притримувалися й Д. Балака, котрий вважав, що видача літератури, окрім запитів читача, зумовлена книжковим складом бібліотеки та «ступенем активності бібліотекарів».

«Знайти норму «читання» («читаності») – це означає знати норму обертання (*фонду*) і нормальний коефіцієнт інтенсивності (*фонду*). Дійсно: «читання» залежить від відстані (З). Читання залежить і від віку передплатників, від статі, національності (А); читання залежить від культурного розвитку особистості, його інтелекту, відчуттів, волі (П); читання залежить від того, до якої професії належить користувач (Ц); соціального і економічного становища, фахової підготовки. Читання залежить від кількості читачів (С).

«Читання» («читаність») – залежить від повноти книжкового (І), його відповідності запитам місцевого населення (Н), від організації роботи в бібліотеці (час відкриття, зручне або незручне приміщення, окреме або не окреме, особистості завідуючого бібліотекою: освіти, фахової підготовки, морального обличчя людини (Т)) [3, с. 29].

Автор наводить таку формулу для визначення «читання» або «читаності»:

$$Ч = \text{функція} (Ц, А, П, С, З, І, Н, Т),$$

де для (Ч) потрібно здобувати цифри з досвіду та із спостережень [3, с. 29].

Згодом (з кінця 20-х – початку 30-х рр.), бібліотекознавці почали надавати методу безпосереднього спостереження вирішальне значення. Так, В. А. Невський заперечував проти «помилкової думки», що «суб'єктивне споглядання» – це не науковий метод. Дослідник вказував, що у вивченні бібліотечної практики необхідно прагнути не лише до того, щоб використовувати особистий досвід повсякденних спостережень, але і до того, щоб застосовувати спеціальні спостереження з метою здобуття фактів для перевірки тих або інших положень.

Суперечки щодо доцільності застосування різних методів вивчення читача, ступеня репрезентативності та об'єктивності отриманих показників були наслідком неопрацьованості теорії вивчення читачьких інтересів у першій пол. 20-х років ХХ ст. Майже не перевірялися і не аналізувалися способи цього вивчення.

Д. А. Балака був одним з перших у вітчизняному книгознавстві, хто змістовно обґрунтував, що доцільне лише комплексне застосування наукових прийомів та методів, яке тільки і може дати максимальний ефект. Дослідник стверджував, що завдання бібліотек полягає не тільки в тому,

щоб накопичувати книжкові скарби та провадити «ресстраційну» бібліографію, а й у тому, щоб розкривати зміст книжок та оцінювати книжки з установкою на читача та на завдання дня, беручи до уваги економічне, господарче, політичне й наукове життя країни, наближатися до читача, вивчати читача, по-зможі керувати читанням... Науку, наукові знання треба будувати, науку треба творити на підставі вимог життя, спираючись на волю мільйонів «невідомих будівників» [1, с. 93–94].

Орієнтуючись на класифікацію Уїлера, Д. Балика запропонував наступну схему класифікацію видань за «читачем» або за «соціальним призначенням»:

- I. Соціальне становище (робітник, селянин, кустар-ремісник, інші).
- II. Заняття, рід роботи, характер праці.
- III. Вік.
- IV. Підготовка.
- V. Національні та взагалі антропологічні ознаки.

Розглянувши всі ці пункти можна дізнатись, стверджував автор, «для кого книгу призначено» та «мету читання» (інформаційні потреби) різних груп населення.

З взаємодії чотирьох первісних рядів, (II групу рекомендовано розглядати всю в цілому, а V зовсім окремо) здобуваємо, підкреслював автор, цілий ряд життєвих кіл: коло учнів, активу робітників, кустарів, партійців, селян та ін... Там же, де це буде потрібно через особливі умови, варто взяти до уваги також і національну ознаку [4, с. 25–26]. Характерно, що з кінця 90-х років ХХ ст., дану схему покладено в основу більшості дослідів по «вивченню читача та читання» не тільки в Україні, але й у Росії та Білорусії.

Перша спроба розібрати систему методів бібліотекознавчих досліджень належала Л. Б. Хавкіной. Авторка вважала, що в бібліотекознавстві необхідно застосовувати різноманітні прийоми та засоби наукових експериментів у залежності від питань, які розглядаються. При цьому один метод повинен контролюватися і доповнюватися іншим. Особливу увагу Л. Б. Хавкіна звертала на експериментально-лабораторний, психологічний, психотехнічний та порівняльний. У своїх працях 20-х рр. ХХ ст. Л. Б. Хавкіна обмежилася, в основному, переліком методів, не давши більшості з них оцінки і характеристики. Дослідницею широко пропагувалися лише статистичний і порівняльний методи дослідження, які вона активно застосовувала в своїх роботах. В одному ряду з дійсно науковими прийомами Л. Б. Хавкіна називала і такі, які, на наш погляд, не могли бути базовими, а лише виступали як допоміжний засіб дослідження

проблем бібліотечної практики (лекційний, виставково-музейний).

Публікація Л. Б. Хавкіної «Обследование района с целью характеристики читательской среды» становить інтерес, як матеріал до питання про іноземні методи обстеження читацьких груп та читацького середовища (на прикладі США). Дослідницею застосовано історико-психологічний підхід до вивчення категорій місцевого населення, але не дано їх чіткої економічної та класової характеристики. Придивившись до особливостей і запитів своїх читачів, зазначає авторка, американські бібліотеки ще в довоєнний час (ідеться про першу світову війну), давали «масові характеристики», котрі пояснювали «читацький тип» даної книгозбірні. Науковець зазначає, що даний метод в поодиноких випадках застосовувався і у нас, але з причин його важливості та логічності слід було б звернути на нього особливу увагу і налагодити відповідну дослідну роботу в достатньо широких масштабах. «Не може бібліотека працювати успішно, – зазначається в даній публікації, – якщо не дослідити найретельнішим чином населення, що нею обслуговується – його ремесла, побут, економічний стан, інтереси, навіть розваги» [29, с. 148].

У той же час слід зауважити, що в основному способи дослідження читачів, користувацьких потреб та бібліотечної практики розроблялися самостійно й паралельно, і в книгознавчій літературі поч. 20-х рр. майже не розглядалися методи бібліотекознавчих досліджень у цілому.

Ситуація змінилась лише в жовтні 1926 р., коли при секції соціології книги Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) був створений Кабінет вивчення книги і читача, який зробив акцент на комплексному дослідженні даної проблеми.

У розгляді «Проблема читачівства та її вивчення» перший керуючий справами кабінету В. Іванушкін писав: «Об'єктом дослідження в роботі ...є цілий комплекс «книжка-читач», як певна комбінація соціальних явищ. Ми називаємо це комплексом тому, що поставлене... завдання може бути виконане лише при умові дослідження книжки й читача в їх взаємному зв'язку, беручи на увагу, що кожна частина цього комплексу (книжка й читач) має своє значіння тільки в цілому, в суцільності. Як не можна казати про існування читача без книжки, так не можна уявити собі соціальної ролі книжки без читача, як об'єкту впливу книжки. Це абеткове твердження має глибокий принциповий зміст... Реальні наукові й практичні наслідки може дати лише вивчення обох цих елементів...» [10, с. 8–9]. Згодом (на поч. 30-х років), аргументуючи новий об'єкт бібліотекознавчих досліджень – «книга-читач», перший керівник Всенародної Бібліотеки, ушлявлений бібліограф та літературознавець Ю. Меженко зауважував, що «пере-

міщення центру ваги з книги на читача або на комплекс «книга-читач» з неминучою послідовністю спричинить справжню революцію в так званому бібліотекознавстві» [16, с. 6].

Діяльність кабінету УНІКУ мала серйозне теоретичне та практичне підґрунтя. А його формуванню передували ряд організаційних кроків. 28–30 грудня 1925 року в Києві відбулася перша Конференція Наукових Бібліотек України. Найбільше дебатів викликали доповіді з приводу «предметового» каталогу, що мав би відповідати новітнім запитам читачів, та підготовки кадрів наукових бібліотек [32, с. 79].

На I Всеукраїнському з'їзді бібліотечних працівників, який відбувся 1–6 червня 1926 р. у м. Харків, підкреслювалось, що керівництво читанням можна здійснювати лише на основі систематичного вивчення читача та книги. Дослідженню читача-робітника, читача-селянина та їх «читання» було присвячено 4 доповіді: 1) Загальна доповідь про вивчення читачівства і про вивчення читача-робітника, яку зачитав Зільберштейн (Харків), 2) Співповідь Фрідьсової (Київ), 3) Про вивчення селянського читача та книги для села – доповідь Акаловської (Харків) і 4) співповідь Жислина (Одеса). Книгознавці розглянули існуючі напрями у вивченні «читачівства»: 1) психологічний, що базується на законах попередньої, суб'єктивної психології; 2) бібліопсихологічний – теорія М. Рубакина, 3) педагогічний, відомий під назвою «вивчення читачівських інтересів». У наслідок детального розгляду всіх цих напрямів, доповідачі дійшли до висновку про доцільність синтетичного, а не аналітичного вивчення читачівства. Синтетичному методу, на думку учасників з'їзду, найбільше відповідає третій – педагогічний напрям, його вони і рекомендували бібліотекам до широкого використання. Що ж стосується аналітичного вивчення – то його рекомендовано застосовувати лише у великих бібліотеках, психологічних лабораторіях і т. ін., але й при аналітичному вивченні, було зазначено, необхідно «витримати правильний ідеологічний напрямок» [32, с. 79].

Окресливши загальні настанови доповідачів до програми вивчення на найближчий час постановили: 1) вивчити попит читачів на красне письменство і на науково-популярні книги та з'ясувати причини зниження попиту на останні; 2) вивчити інтерес читача-робітника в галузі суспільствознавства і встановити вимоги, які вони ставлять до політичної літератури; 3) вивчити питання про читання старих українських та російських класиків; 4) про читання соціальної та історичної белетристики; 5) про читання сучасних українських та російських авторів; 6) про перекладну літературу. За методи вивчення визнано:

1. Метод спостереження, зокрема, щоденник бібліотекаря;
2. Записування попиту на погляд читачів;
3. Голосне читання;
4. Анкета;
5. Статистика.

Також було відзначено «цінність» «вибірочної статистики» (те, під чим нині розуміють «вибірковий облік»), для деяких питань вивчення читачівства. Методи психологічного експерименту та метод тестів були відсунуті, бо вони вимагали перевірки в центрі [32, с. 79–80].

В основу бібліотечної мережі було покладено не пересувні бібліотеки, а стаціонарні книгозбірні. «Пересувні ж бібліотеки – допоміжна форма, а не основна» – було ухвалено на З'їзді [32, с. 79]. Накреслено типи бібліотек в місті і селі (розподіл, який проіснували до 90-х рр. ХХ ст.). Намічено реорганізацію політосвіт «в розумінні розвантаження їх від тої практичної, організаційної роботи яка може бути без особливих труднощів передана на місця» [32, с. 79].

Характеризуючи роботу з'їзду Д. Балака писав так: «Організації вивчення читачівства, як розподіляти літературу для вивчення та перевірки на місцях, хто повинен провадити роботу над вивченням – всьому цьому було уділено потрібну увагу і накреслено конкретні заходи, що дозволяють думати про великий здвиг у галузі бібліотечної методики» [32, с. 80]. Ухвалені постанови декларували шляхи в роботі «на добу 5–10 років». Характерною особливістю з'їзду, наголошував Д. Балака, була глибока методологічна робота, а не тільки загальне установа і не тільки декларація про існування бібліотек і бібліотекарів [32, с. 80].

У тому ж таки 1926 р. в Харкові з 8 по 12 травня відбувся Перший Всеукраїнський З'їзд архівних робітників. З'їзд мав переважно організаційний, а не виключно науковий характер. У цілому, значення його було значно ширше, ніж лише організаційного: частково в наслідок винесення багатьох питань, певною мірою – в результаті всебічних завдань, які мала на меті архівна реформа, що в багатьох аспектах перетиналась з удосконаленням бібліотечної справи.

«Активізація» роботи бібліотек проходила в цей час як в Східних та Центральних так і в Західних та Південних регіонах України. Так, Одеське Бібліотечне Об'єднання видавало свій «Бюллетень». В останньому числі 1–2 (4–5) за 1926 р., крім різних «справоздань», було надруковано короткий російсько-український словник бібліотечної термінології. За запрошенням Одеського Бібоб'єднання О. О. Покровський провів з місцевими бібліотекарями декілька занять на теми: 1) раціоналізація біброботи; 2) комп-

лектування бібліотек; 3) художня література та робота з нею; 4) робота з науково-популярною книгою. Крім того він прочитав лекцію: для чого і як читати романи [32, с. 82].

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові в останньому числі своєї «Хроніки» (№ 67–68 за 1925 р.) надрукувало справоздання Бібліотеки Товариства за 1923–1925 рр. За цей час у відділ друкув прибуло 3 284 нових часописи (30 423–33 706). Цікаво, що книжки і рукописи бібліотека діставала із трьох джерел: дарів, обміну й купівлі. Найбільше дістали з дарів... У книгозбірні регулярно проводилася «виборочна статистика» та аналіз читацьких формулярів. (Користувалося за цей час бібліотекою 8 343 особи і видано було 32 436 книжки і 285 рукописи.) «Обслуговували» заклад два бібліотекарі (відомі українські книгознавці – Ів. Кревецький і Вол. Дорошенко) та один помічник. Одним з основних завдань Бібліотеки було поповнення відділу «Україніка» [32, с. 82].

Невідкладним завданням, з огляду на ситуацію, що склалася співробітники Кабінету вважали дослідження бібліотечної практики. На важливість цього напрямку бібліотекознавчих досліджень неодноразово вказувала Н. Я. Фрідьєва. Авторка стверджувала, що питання вивчення читача та його потреб виникло з бібліотечної дійсності тих років і тому його зростання та розвиток були стихійні. «Тепер черга за теорією, за аналізом тих прийомів, які засвоєні практикою, за обґрунтуванням їх, за вибором тих або інших із них, які доречні, своєчасні, життєві та дійсно допомагають бібліотекарєві керувати читачем» [24, с. 31]. Звертаючи увагу науковців на необхідність всебічного дослідження бібліотечної роботи, як найважливіші елементи досліду (на зазначеному етапі), вона називала безпосереднє спостереження та статистичний аналіз.

Д. Балика та О. Карпинська виділили три основних методологічних підходи у цьому напрямку: 1) статистика виданих книжок та невиконаних вимог; 2) дослівний попит; 3) анкета [5, с. 335]. Д. Балика також підкреслював значимість математичних та статистичних методів у книгознавчих дослідженнях, необхідність обґрунтування в бібліотекознавстві певних законів та чітких положень [2, с. 16–35]. Найбільш вичерпно дослідником охарактеризовано аналітичний та синтетичний методи вивчення читачівства, лінія поділу між якими, на думку автора, «провадиться досить ясно та обґрунтовано» [2, с. 34]:

А. Група методів синтетичного вивчення читачівства (книга, читач, процес читання).

В. Група методів аналітичного вивчення читачівства, способи дуже складного, стверджує бібліограф, але безсумнівно й більш точного

вивчення, «де аналіза розкладання на елементи відіграє головну роль, а синтез завершує аналітичний шлях у кожному питанні... Процес читання після того, як вивчені його елементи, повинен бути розглянутий і в цілому: відношення читача до книги, наслідки читання» [2, с. 33–34].

Український дослідник визначив п'ять напрямів або шляхів у вивченні читачівства та назвав їх в історичній послідовності свого виникнення:

- 1) Публіцистичний напрям у вивченні читачівства;
- 2) Естопсихологічна теорія вивчення;
- 3) Бібліологічна психологія;
- 4) Вивчення «читацьких інтересів»;
- 5) Психоаналітична теорія читачівства [2, с. 16–17].

Аналізуючи стан та методи вивчення «читацьких інтересів» (четвертий напрям), Д. Балика підкреслював необхідність дослідження соціально-демографічних та професійних особливостей користувачів, що, в свою чергу, спонукає «до вивчення читання із застосуванням соціологічних методів». Автор також визначив шість форм вивчення «читацьких інтересів»:

- 1) масова анкета про «читацькі інтереси»;
- 2) анкета про прочитану книгу;
- 3) метод голосних читання книг та рукописів;
- 4) запис думки читача в формулярі про книгу, що повертається до бібліотеки (значки: +, -, 0 = подоб, не подоб., не повно).
- 5) метод статистичного підрахунку, визначення найбільшого попиту на ту чи іншу книгу в бібліотечі, за певний час і з боку певних груп читачів, і, нарешті,
- 6) «попит і записування попиту» [2, с. 27].

Д. Балика наголошував, що «інтереси часто визначають з читацьких «запитів». Автор дав формулювання цим двом взаємопов'язаним поняттям яке є доречним та актуальним і понині. «Читачівський інтерес є цілком певне тяжіння читача до того або іншого героя, автора, роду твору, це одна із складових частин процесу читання й психології читачівства» [2, с. 27]. І далі: «Це правильно, тому що «запит» означає тяжіння до якогось наміченого змісту. «Запит» є усвідомлений інтерес, виявлений інтерес, певне бажання читати який-небудь вид літератури, книги, зміст» [2, с. 28].

Третій напрям – бібліологічну психологію – книгознавець розкрив на основі концепції М. Рубакіна, яка полягала у застосуванні психологічного аспекту взаємостосунків у системі «суспільство – автор – книга».

Науковець стверджував, що вивчення «читачівства» як в наукових так і в політосвітніх бібліотеках, насамперед полягає в синтетичному підході

до процесу читання, у вивченні інтересів читача, а не в психологічно тонкій «аналізі» усіх явищ «читачівства». У той же час, Д. Балика вважав, що ідеалістична сутність бібліопсихології не має означати відмови від застосування в радянському бібліотекознавстві її методів. Він, на наш погляд, слушно вважав, що необхідне не огульне засудження, а відповідне дослідження цих прийомів і методів [2, с. 22–35].

Теоретично ця проблема була обґрунтована керуючим справами Кабінету В. Іванушкіним. У роботі «Проблема читачівства та її вивчення» він детально проаналізував теорію М. Рубакіна. В. Іванушкін підкреслював необхідність скористатися позитивними методологічними підходами, запропонованими М. Рубакіним, та стверджував, що характер впливу книги на читача залежить не тільки від книги, а й від психологічних особливостей читача [14, с. 6]. Науковець підкреслював, що як книжка так і читач мають свої специфічні властивості, що не входять в склад комплексу «книжка-читач», незалежно від безпосереднього зв'язку частин цього комплексу між собою [14, с. 11].

В протилежність М. Рубакіну, В. Іванушкін вважав, що зміст книжки активно, а не пасивно впливає на психіку читача, викликаючи певні реакції..., що «між ними й змістом книжки можливо встановити цілковиту залежність». І тоді, як М. Рубакін пропонує при дослідженні книжки робити правку на читача, В. Іванушкін вважає доцільним радити протилежне, а саме: робити правку в психіці читача через реакції при читанні книжки на зміст книжки, де під читачем автор розуміє «соціологічну постать, що встає в певний конфлікт із змістом та формою книжки» [10, с. 19]. Саме цей конфлікт, вважав автор, є складовою частиною діалектичного процесу читання та засвоєння книжок.

Восени 1926 року в колі співробітників Кабінету постала думка про потребу зібрати всі фактичні матеріали про роботу над вивченням книги й читача, «яку на території України досі ведено». За найкращий практичний спосіб для цього визнано анкетне опитування. (Узагалі, анкетний напрям переважав у нашій країні протягом майже всієї історії дослідження читачівства.) Водночас, перед Кабінетом стояло інше завдання: зв'язатися безпосередньо з усіма тими бібліотечними працівниками, «розпорешеними» по всій Україні, які ведуть активну роботу над вивченням читача, об'єднати й організувати їх до подальшої спільної роботи під керівництвом Кабінету. Так виникло, тоді ж таки восени 1926 р. – питання про «всукраїнське обслідування бібліотек у частині їхньої роботи з читачем» [23, с. 36].

Цю справу було доручено спеціальній комісії при УНК'у до складу якої ввійшли Д. Балика, А. Вияспівський, К. Довгань, В. Іванушкін,

Г. Марголіна, Ю. Меженко, Н. Фрідьсва. Ще у листопаді 1926 р. комісія розпочала широке – більш як піврічне листування з усіма установами й організаціями УСРР, у віданні яких є бібліотеки, ставлячи собі два завдання: а) узгодити справу з самим обслідуванням, дістати офіційні санкції на нього і б) зібрати списки адрес всіх бібліотек УРСР найрізніших типів.

Анкета, розроблена співробітниками Кабінету, разом з першорядними організаційними містила питання допоміжного статистичного характеру: тип бібліотеки, штат, книжковий фонд і т. ін., що дозволило розглянути українського читача, його запити та вподобання комплексно та у зв'язку з безпосередньою діяльністю Бібліотек.

Шостий – дванадцятий пункти анкети розкривали питання такого змісту:

- ◆ дані про відвідувачів;
- ◆ форми обліку бібліотечної роботи;
- ◆ чи організовано в бібліотеці вивчення книги та у якій формі це проводиться;

- ◆ чи вивчає інтереси своїх читачів:

- а) як саме ви це проводите. Чи знають про це ваші читачі;

- б) за яким методом Ви проводите всі спостереження й робите підсумки;

- ◆ чи відповідає книжний склад бібліотеки фактичному попиту:

- а) на які книги публікації бібліотека попиту не може задовольнити.

Зазначить основні теми й питання;

- б) які видання «залежуються» без попиту. Назвіть основні теми і питання.

- в) якими книжками вважаєте за потрібне поповнити бібліотеку (про що саме, для якого типу читачів);

- ◆ робота бібліотеки з читачем:

- а) чи керує читанням відвідувачів, як саме;

- б) чи проводите постійну роботу з індивідуальним читачем і з групами читачів, як саме;

- в) чи добре обізнані з колом читачів;

- г) чи є в бібліотеці «кадр читачів, що не потребує керування читанням»;

- д) як ставляться читачі до бібліотеки [23, с. 50–52].

Характерно, що інтереси читачів та методи роботи, цікавили співробітників Кабінету вивчення книги та читача насамперед, та були виділені в дослідженні у ключові рубрики.

Матеріли до всеукраїнського обслідування бібліотек 1927–1928 рр., результати методичної та науково-дослідної роботи установи (УНІК) було

грунтовно відображено в Трудах інституту книгознавства, Доповідах Кабінету вивчення книги й читача, наукових працях таких знаних бібліографів як Д. Меженко, В. Іванушкін, Д. Балика, Н. Фрідьєва, К. Довгань, В. Шпілевич та інші. У своїх подальших дослідженнях вони неодноразово застосовували досвід, накопичений Кабінетом в кін. 20-х рр., коли було розроблено та апробовано на практиці більшість методів з вивчення читачьких інтересів.

На основі вивчення та опрацювання літератури за темою розгляду можна зробити *висновок*, що у розвитку методів бібліотекознавчих досліджень вже в 20-х рр. ХХ ст. були досягнуті помітні успіхи. Зважаючи на недостатність власної методологічної бази книгознавці вивчали та застосовували методи інших наук (соціології, статистики, педагогіки, психології та ін.). Пошуки шляхів вивчення вдосконалювали методику дослідження багатоманітними засобами і прийомами та сприяли виробленню бібліотекознавцями власних доктрин та концепцій.

У 20-ті роки ХХ ст. в Україні відбулось піднесення національно-державницької свідомості, а розвиток вітчизняної наукової думки з різних галузей знань, у тому числі й українського книгознавства, піднісся на новий вищий рівень. У цей період активізується вивчення читача та його інформаційних потреб, спостерігається концептуально-методичний синтез та аналітичне опрацювання зібраних фактів.

Під впливом політики українізації, в період з 1926 по 1929 рр., у вітчизняному бібліотекознавстві напрацьовані суттєві здобутки у теорії, методиці, організації та практиці вивчення читача та змісту його читання. Дослідження носили комплексний характер з використанням широкого спектру соціологічних методів, охоплювалася значна кількість респондентів, реалізувались наміри щодо впровадження результатів дослідів у практичну діяльність книгозбірень. В Україні були сформовані теоретичні та практичні засади вивчення читачів та читання.

Значний внесок у розвиток теорії і практики бібліотечної справи було зроблено завдяки реалізації декретів та постанов Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних працівників (1926 р.). Унаслідок рішень З'їзду бібліотекознавство набуває статусу «спеціальної» наукової дисципліни, починають по-новому осмислюватися його теоретичні та науково-практичні засади, плануються шляхи розвитку бібліотечної справи, що зумовлює вивчення читачів та їхніх читачьких інтересів. Резолюціями пленуму було розроблено основи побудови мережі бібліотек у містах та селах.

Саме в цей період в Україні активно працював Кабінет вивчення книги і читача (у складі Українського наукового інституту книгознавства),

діяльність якого сприяла розвитку вітчизняної бібліотекознавчої думки та утворенню самостійної наукової школи соціологічних досліджень. Співробітники УНІКу розробили методологію та визначали способи бібліотекознавчих досліджень, при цьому увага акцентувалася на спеціальних методах для вивчення читачької аудиторії, читачьких інтересів та читання як соціального явища. У цей час закладено основи теоретичним розробкам типології читачів та читачьких груп. Започаткована термінологія як загального, так і спеціального бібліотекознавства. Дано визначення таким поняттям як «читач», «читачький інтерес», «читачький попит», «книгодрукування». Співробітники УНІКу вперше вводять в науковий обіг термін «читачівство».

Діяльність Кабінету вивчення книги і читача здійснювалась у трьох напрямках: теоретичні проблеми читання, історія читачів та їх вивчення, конкретні обстеження бібліотек. У процесі Всеукраїнського «обслідування» бібліотек співробітниками Кабінету було виконано суттєву науково-дослідну та науково-практичну роботу, розроблено методологію та визначено методи дослідження. Результати уніфікованої «Анкети в справі дослідження стану бібліотек України та їхньої роботи з читачем» дали уявлення про кількість та відомчу приналежність книгозбірень, склад фондів, бюджет, бібліотечні кадри, контингент відвідувачів та користувацькі запити, організацію обслуговування читачів та діяльність з їх вивчення.

Практичними наслідками роботи Кабінету «в справі безпосереднього вивчення книжки, після відповідного корегування їх, за допомогою наслідків аналізу, як другої частини комплексу читача, так і наслідків дослідження комплексу в цілому» [10, с. 18] були:

- а) внесення коректив у письменницьку та видавничу роботу, щодо удосконалення форми та змісту книжок;
- в) стимулювання поглиблення праці графічних майстрів у пошуку синтезу форми та змісту творів;
- с) робота над встановленням стандарту книжки, як продукту масового споживання [10, с. 18].

На жаль, вироблені в ці роки методологічні положення та пропозиції не мали суттєвого впливу на подальше вивчення читачьких інтересів в 30-х рр. минулого століття, особливо в другій їх половині. Не проводилися централізовані дослідження, відповідні питання практично не розглядалися в фахових виданнях. Було ліквідовано УНІУК, піддано репресіям та страчено тисячі українських науковців, зокрема книгознавців. Із кінця 30-х рр. була по суті припинена розробка таких проблем як вивчення читачького

інтересу й світосприйняття, психологічний вплив літератури й керівництво читанням. До дослідження цих проблем вітчизняні бібліотекознавці повернулися знов лише в 60-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел

1. *Балика Д. А.* Активізація роботи в наукових бібліотеках / Д. А. Балика // Бібл. зб. Ч. 1. Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР. – К. : Всенародня Бібліотека України при УАН, 1926. – С. 89–98.
2. *Балика Д.* Аналітичний та синтетичний метод вивчення читачівства / Д. Балика // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 16–35.
3. *Балика Д. А.* Определители библиотечной работы. (Опыт исследования читаемости, общаемости и коэффициента интенсивности) / Д. А. Балика. 2-е изд., значительно дополн. – Томск, 1919. – 37 с.
4. *Балика Д.* Про класифікацію друків за соціальним призначенням / Д. Балика // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1 (14). – С. 5–37.
5. *Балика Д. А., Карпинська О. І.* Інтереси читачів-українців загальної читальні ВБУ / Д. А. Балика, О. І. Карпинська // Життя і революція. – 1927. – № 3. – С. 334–344.
6. *Ванеев А. П.* Развитие библиотековедческой мысли в СССР / А. П. Ванеев – М. : «Книга», 1980. – 232 с.
7. *Виленкин А. Я.* Работа на выдаче массовой библиотеки как она есть / А. Я. Виленкин // Красный библиотекарь. – 1929. – № 8/9. – С. 53–60.
8. *Гуров П.* Читательские интересы, по данным анкеты армавирских библиотек / П. Гуров // Красный библиотекарь. – 1924. – № 4–5. – С. 109–120.
9. *Довгань К.* Матеріали до всеукраїнського обслідування бібліотек 1927–1928 / К. Довгань // Труды Института книгознания. Т. 2. Праці кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – С. 35–60.
10. *Іванушкін В.* Проблема читачівства та її вивчення: форми організації та методи роботи Кабінету вивчення кн. та читача при У.Н.-Д.І.К. / В. Іванушкін. – К., 1926. – 32 с.
11. *Кибрик Р. С.* Библиотечный дневник / Р. С. Кибрик // Красный библиотекарь. – 1926. – № 2. – С. 13–20.
12. *Куфасев М.* Книга й формальна метода / М. Куфасев // Бібліологічні вісті. – Київ – 1926. – № 1. – С. 56–62.
13. *Куфасев М.* О. Ловягин «Основы книговедения» / М. Куфасев // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 81–84.
14. *Лисовский Н. М.* Книговедение, как предмет преподавания, его сущность и задачи: Вступительная лекция, читанная 28 сентября 1913 г. в Императорском Петроградском Университете приват-доцентом Н. М. Лисовским / Н. М. Лисовский – Петроград: Т-во Тип. Рябушинских, 1915. – 24 с.
15. *Лисовский Н. М.* Собрание и разработка статистических сведений о книгоиздательстве и периодической печати в России / Н. М. Лисовский. – С.-Петербург, 1896. – 26 с.

16. *Меженко Юр.* Вступна стаття / Юр. Меженко // Труды Института книгознания. Т. 2. Праці кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – С. 5–7.
17. *Меженко Юр.* Теоретичні передумови орг. укр. бібл. роботи] / Юр. Меженко // Бібліологічні вісті. – Київ – 1926. – № 4. – С. 48–61.
18. *Невский В. А.* Качественный учёт библиотечной работы / В. А. Невский // Красный библиотекарь. – 1927. – № 11. – С. 7–20.
19. *Невский В. А.* Качественный учёт библиотечной работы / Невский В. А. // Красный библиотекарь. – 1927. – № 12. – С. 12–18.
20. *Новальська Т. В.* Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): Монографія / Новальська Т. В. – К., 2005. – 252 с.
21. *Охлябина А.* Рукописный журнал как метод библиотечной работы / А. Охлябина // Красный библиотекарь. – 1923. – № 1 (сентябрь-октябрь). – С. 38–40.
22. *Рубакин Н. А.* Избранное в 2-х т. / Н. А. Рубакин. Т. 1. Книговедение. – М. : Книга, 1975. – 223 с.
23. Труды Института книгознания : Библиотека і читач на Україні. Т. 2.: Праці кабінету вивчення книги й читача. Зб. 1. / за ред. Д. Балики. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – 240 с.
24. *Фридьева Н.* К вопросу об изучении читателя / Н. Фридьева // Красный библиотекарь. – 1925.
25. *Фридьева Н.* Современные запросы читателя и активность библиотек / Н. Фридьева // Красный библиотекарь. – 1924. – № 1 (4). – С. 50–55.
26. *Фридьева Н. Я.* Читатель киевских политпросветских библиотек в 1926/1927 г. / Н. Я. Фридьева // Красный библиотекарь. – 1928. – № 2. – С. 51–64.
27. Читатель и книга. Методы их изучения: Сб. статей Я. В. Ривлина, А. Н. Рубакина, Б. О. Боровича. – Х. : Труд, 1925. – 98 с.
28. *Хавкина Л. Б.* Научная разработка вопросов библиотековедения / Л. Б. Хавкина // Труды Первой конференции научных библиотек. – М., 1926. – С. 29–33.
29. *Хавкина Л. Б.* Обследование района с целью характеристики читательской среды // Л. Б. Хавкина // Красный библиотекарь. – 1924. – № 2–3 (5–6). – С. 143–148.
30. *Хавкина Л. Б.* Руководство для небольших библиотек / Л. Б. Хавкина // 4-е изд., заново переработанное и значительно дополненное. – М.; Л. : Госиздат, 1925. – 292 с
31. *Хлебцевич Е.* К вопросу о читательских интересах масс / Е. К. Хлебцевич // Красный библиотекарь. – 1924. – № 4/5 (7–8). – С. 120–124.
32. Хроніка // Бібліологічні вісті. – 1926 р. – № 1 (10). – С. 71–87.
33. *Шафир Я. М.* Изучение типического читателя / Я. М. Шафир // Книгоша. – 1924. – № 46 (77). – С. 2–3.